

ANA MIHALJEVIĆ*

Prevođenje iz povijesnoga kuta – primjer jezičnih dodira latinskoga i hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika

Hrvatska trojezičnost i tropismenost

Kad je riječ o jezičnoj situaciji u hrvatskome srednjem vijeku, većini ljudi na pamet dolaze riječi *trojezičnost* i *tropismenost*. Već i u osnovnoškolskim udžbenicima hrvatskoga jezika iznose se tvrdnje da hrvatski srednji vijek obilježava uporaba triju jezika – latinskoga, (staro)hrvatskoga i (hrvatskoga) crkvenoslavenskog te triju pisama – latinice, glagoljice i hrvatske ćirilice ili bosančice. Ta se tri jezika, međutim, ne upotrebljavaju u svim kombinacijama s trima pismima. Latinski se piše isključivo latinicom, (hrvatski) crkvenoslavenski glagoljicom, a samo se hrvatski piše svim trima pismima. Latinski je jezik u hrvatskoj povijesti iznimno važan zbog velikoga broja pravnih i političkih dokumenata koji su njime napisani, zbog velikoga broja latinskih znanstvenih rasprava, ali i zbog velikoga broja hrvatskih književnika koji su odabrali latinski kao jezik svojega stvaralaštva. Latinski je osim toga u Hrvatskoj sve do 1847. imao i status službenoga jezika, koji se upotrebljavao u Saboru kako bi se smanjili utjecaji germanizacije i mađarizacije. Usto je, kao i u većini Europe, bio jezikom Crkve i crkvenoga bogoslužja. Latinski je, međutim, bio i jezik s kojega se dio književnih i crkvenih tekstova prevodio i koji je u hrvatskome srednjovjekovlju i ranome novom vijeku i tako utjecao na ostale jezike koji su se upotrebljavali na području Hrvatske.

Prevođenje nekad i danas

Prevođenje se općenito najčešće definira kao proces zamjene teksta na jednome jeziku tekstem na drugome jeziku. Sama definicija, međutim, ne određuje što je to što se zamjenjuje, je li riječ o dosljednoj zamjeni svake pojedine riječi ili rečenice. Značajka je uglavnom starijih prijevoda težnja vjernomu prenošenju strukture rečenica, dok se danas obično prijevod smatra neuspješnim ako se u njemu odražava struktura jezika s kojega se prevodi i prevoditelji nastoje prijevode oblikovati tako da oni zvuče prirodno u jeziku na koji se prevodi, a prijevod u kojemu se prevodi riječ za riječ, u kojemu čitatelj može zaključiti da je riječ o prijevodu i prepoznati jezik s kojega je prevedeno, smatra se odrazom prevoditeljeve neukosti, neznanja i neiskustva. Suvremeni prevoditelji pri prevođenju sve više teže postizanju izvornoga učinka koji je tekst izvornika imao na čitatelje. Za razliku od toga stariji prijevodi teže većoj formalnoj podudarnosti, pa je u njima i vidljiva veća razina utjecaja jezika izvornika na prijevod. U novijim se književnim

* Ana Mihaljević asistentica je na Odsjeku za klasičnu filologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli.

pristupima prevođenju često ističe ideja da je prevoditelj zapravo novi autor i da je prijevod zapravo ponovno stvaranje i interpretacija polaznoga teksta.

Međutim, i u prošlosti je katkad bilo primjera ponovnoga stvaranja i interpretacije polaznoga teksta. Primjerice, u 17. stoljeću fra Matija Divković svoja je vjersko-poučna djela, nastala prevođenjem i kompilacijom najpoznatijih onodobnih djela kršćanske književnosti, nastojao približiti vlastitim vjernicima, njihovim shvaćanjima i slici koju su imali o životu i svijetu tako što je mijenjao i prilagođavao izvorne tekstove, proširivao ih vlastitim promišljanjima. Cilj mu je bio pobuditi pobožne misli i dati pouku kako treba živjeti. Vjernost se očitovala u prijenosu sadržaja i pouke koja je iz priče proizlazila, osim u biblijskim citatima, u kojima je vjernost izvorniku bila najveća. Stoga je Divkovićev postupak stvaralački. U naslovu svojega djela *Nauk krstjanski za narod slovinski* (1611.) sam kaže:

Ovi nauk iz dijačkoga [= latinskoga] jezika ispisa, privede i složi u jezik slovinski bogoljubni bogoslovac P. O. fra Matije Divković iz Jelašak iz provincije Bosne Arđentine.

Tip prevođenja utječe na razinu do koje će utjecaji doprijeti. Što je prevođenje doslovnije, veći je utjecaj na sintaksu prijevoda. Na razinu utjecaja jezika izvornika na jezik prijevoda utječe i status tih dvaju jezika. Pozitivan stav prema jeziku izvornika ili njegov status kao prestižnoga jezika mogu pridonijeti proširenju gramatičkih struktura nastalih po uzoru na jezik izvornika te njihovu pojavljivanju i u tekstovima koji nisu prevedeni te u govoru jednojezičnoga stanovništva. Rašireniji i prestižniji jezik tako će često više utjecati na jezik koji je smatran manjim. Doslovno je prevođenje teksta osobito često ako prevoditelji jezik izvornika doživljavaju prestižnijim te iznimno cijene autorov stil. U takvim se situacijama prevoditelji katkad i boje da će preveliko udaljavanje od jezika izvornika uništiti njegovu ljepotu. Svaka je pojedinačna situacija prevođenja drukčija i zapravo zahtijeva od prevoditelja veliku prilagodljivost i snalažljivost. Prevoditelj stalno ima mogućnost izbora koliko će dosljedno prevesti tekst.

Primjer latinskoga i hrvatskoga crkvenoslavenskog

Kad prevoditelji prevode s latinskoga na crkvenoslavenski, prevode s jednoga književnog jezika na drugi, od kojih im nijedan nije materinski. Zbog toga su prevoditelji pod utjecajem i jezika izvornika, ali i svojega materinskog jezika koji, premda je blizak crkvenoslavenskomu, nije isti jezik. Pri takvome tipu prevođenja tri su sustava u igri te je pri prevođenju važna razina poznavanja svih triju sustava, ali i svijest o njihovu međuodnosu. Na razinu utjecaja jezika izvornika na jezik prijevoda može utjecati i razina standardizacije jezika na koji se prevodi. Ako se prevodi sa standardiziranoga jezika, razina će utjecaja biti veća. A osobito će jak biti utjecaj ako se prevodi na slabo standardizirani jezik. Prevoditelji koji prevode na nestandardiziran ili slabije standardiziran jezik neće biti toliko ograničeni idejom da

postoje čvrste norme toga jezika te neće imati toliko jasnu ideju o tome što je točno, a što nije. Osobito je jak utjecaj kad je riječ o prevođenju s tzv. mrtvih jezika, među koje se ubraja i latinski. To je jedan od uzroka velikoga utjecaja koji je latinski imao na razvoj standardnih jezika u Europi općenito. Međutim, na prijevod utječe i tip teksta koji se prevodi. S latinskoga na hrvatski crkvenoslavenski uglavnom se prevode vjerski tekstovi te je i zbog toga često doslovno prevođenje. Kako bi dobro preveo tekst s latinskoga na crkvenoslavenski, prevoditelju, dakle, nije važno samo dobro poznavanje triju jezika koji dolaze u međuodnos nego je važno i veliko teološko znanje. Pri prevođenju biblijskih tekstova ne postoji strah samo od toga da će se povrijediti izvorni stil i da se neće vjerno prenijeti ljepota teksta, nego su prevoditelji često bili skloni vjerno prenositi tekst bojeći se da bi preveliko formalno udaljavanje od izvornika moglo naškoditi i prenošenju vjerskih istina. Na prevođenje biblijskih i vjerskih tekstova utječe odnos prevoditelja prema svetosti teksta jer se smatra da je riječ o Bogom nadahnutim tekstovima koje treba što vjernije prenijeti. Zbog te se vjernosti izvorniku katkad gubi njegova razumljivost, ali nerazumljivost je katkad bila poželjna pri prevođenju svetih tekstova kako bi neuki puk prihvatio vjersku istinu koju su mu svećenici prenosili, a ne bi propitivao njezinu istinitost jer bi smatrao da je riječ o kompliciranome tekstu koji se i ne može razumjeti. Stoga se u povijesti prevođenja takvih tekstova često događalo da prevoditelj jeziku izvornika pristupa slično kao učenik koji ga tek uči, tj. da se doslovno drži teksta izvornika. Kad je riječ o prevođenju svetih tekstova, teologija i znanost o religijama smatraju da je nedopustivo da se sveti tekst reinterpreтира i da je prijevod odraz prevoditeljeva shvaćanja teksta. Zanimljivo je, međutim, da se prevođenjem prestižnih tekstova ili tekstova s prestižnoga jezika povećava i prestiž jezika na koji se prevodi te se tako mnogi narodi hvale time koliko je rano pojedini važan tekst bio preveden na njihov jezik.

Biblija je također tekst koji je izrazito važan pri standardizaciji jezika. Tendencija što doslovnijega prijevoda s latinskoga proizlazi iz toga što crkvenoslavenski nije bio priznati sveti jezik i zato se smatralo da se treba što vjernije držati izvornika kako se ne bi nehotice promijenile vjerske poruke. Smatra se da su prvi prijevodi samostalniji od kasnijih tekstova i da teže većoj kreativnosti i originalnosti, dok se u kasnijim tekstovima istodobno pojavljuju dvije suprotne tendencije: cilj je što doslovnije prevesti s latinskoga, ali držati se i ustaljenih crkvenoslavenskih norma koje su pod utjecajem grčkoga. Za razliku od današnjega prevođenja, u kojemu je doslovan prijevod najčešće pokazatelj neukosti prevoditelja, mnogi autori ističu da dosljedno praćenje teksta izvornika nije nužno značajka lošega prevoditelja, nego je svjestan odabir. Na prevođenje s latinskoga također utječu i riječi i strukture iz govornoga jezika Crkve. Prevoditelji su bili rijetki pismeni ljudi i latinski je na njihove tekstove utjecao čak i kad nisu prevodili s njega. Često se postavljalo pitanje koliko su učeni naši prevoditelji i postojale su teorije o tome da je riječ o razmjerno neukim seoskim popovima koji nisu dobro poznavali norme ni latinskoga ni crkvenoslavenskoga. Josip Leonard Tandarić u svojim je istraživanjima pobijao takve tvrdnje i isticao da hrvatski glagoljaši nisu slabo poznavali ni latinski kao jezik s kojega su prevodili ni crkvenoslavenski kao jezik na koji su prevodili i na kojemu su služili misu. U

svojim je djelima tvrdio da su hrvatski prevoditelji dobro znali oba jezika i da odstupanja od norma nisu posljedica neznanja, nego svjesnoga prevoditeljskog odabira.

Pri prevođenju su s latinskoga osobito teško prevodive pojave koje u hrvatskome nemaju istovrijednicu, kao što su konjunktivi, različite konstrukcije (nominativ i akuzativ s infinitivom, ablativ apsolutni, perfirastične konjugacije), gerund i gerundiv i sl. Problematične su i strukture koje imaju u latinskome i crkvenoslavenskome različitu stilsku ili čestotnu vrijednost ili ne pokrivaju u potpunosti isto značenje, kao što su pasivi, participi i veznici pojedinih zavisnih rečenica. Navedimo nekoliko primjera doslovnoga prevođenja biblijskih tekstova s latinskoga na hrvatski crkvenoslavenski iz *Druge knjige o Makabejcima* u prijevodu iz *Brevijara Vida Omišljanina* i iz *Estere* iz *Drugoga novljanskog brevijara*. Hrvatski tekst Biblije preuzet je sa stranice <http://biblija.ks.hr>, a latinske Vulgate sa stranice <http://www.drbo.org/lvb>.

Cumque proposuissent eas sacerdotes Nanae, et ipse cum paucis ingressus esset intra ambitum fani, clauserunt templum, cum intrasset Antiochus: apertoque occulto aditu templi, mittentes lapides percusserunt ducem, et eos qui cum eo erant, et dividerunt membratim, et capitibus amputatis foras projecerunt. – 2Mach 1,15-16

i egda prědložiše e erěi ot naně · i s rětkimi všalb běše vnutar' · v pritvor' crěkve · i zatvoriše cr(ě)k(b)vb · i egda všadb an'tiohb · otvr'zaše otai vrat'ca crěkvi · i mećuče kameniemy ubiše duža · i oněhb iže běhu s nimy · razdělise udi ihb – BrVO 422b

Nenijski su svećenici izložili blago. Čim je Antioh s nekolicinom ušao u hramsko predvorje, svećenici zatvoriše svetište. Otvoriše tajna vrata na stropu, baciše kamenje i ubiše zapovjednika. Sasjekoše ga na komade, a glave baciše onima koji bijahu vani.

Si regi placet, obsecro ut venias ad me hodie, et Aman tecum ad convivium, quod paravi. – Est 5,4

aće c(ěsa)ru godě e(st)b m(o)lú · da prideši kb mně d(b)n(b)sv i aman' s toboú na brak' iže ugotovab' – BrN₂ 237c

Neka kralj, ako mu je drago, dođe s Hamanom na gozbu koju sam danas priredila.

Budući da su česti prijevodi riječ za riječ, neke se stilske figure iz teksta izvornika ne ostvaruju, za razliku od starijih prijevoda koji su bili slobodniji, ali su vjernije pratili stilsku razinu teksta. Red je riječi mnogo bliži izvorniku nego što je bio u starijim tekstovima, pogotovo je vidljiv utjecaj na položaj glagola, koji se često postavlja na kraju rečenice, što je tipičan položaj u latinskome, te na poredak sastavnica u imenskoj skupini. Prevođenje s latinskoga na hrvatski crkvenoslavenski primjer je kako jezik izvornika može utjecati na jezik prijevoda.